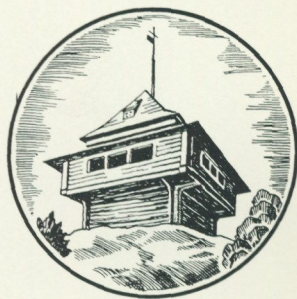

Fataburen 1977

Fataburen 1977

Fataburen

1977

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Göran Rosander

Pärmens färgbild: Montebello, fasaden mot Vaxholmsfjärden. Akvarell
av Fritz von Dardel, 1890-talet. Privat ägo.

Tryckt hos Berlings, Lund 1977
ISBN 91 7108 144 5

Kritpipor från Ryssviken

Gunvor Bonds

*Leva av hopp och dricka tobak
synes mig vara en lika sak.
Det ena som rök, det andra som väder
en liten tid man sig åt bägge gläder.
(Johan Ekeblad på Stola)*

Vid grävningar i Stockholms 1700-talslager hör krossade kritpipor till de vanligaste fynden. Schaktningsarbetet för tunnelbanan utökar lagren i museerna. Snart sagt vid varje arbete i Stockholms mark ser man spåren av ett föremål, som var den verkliga slit- och slängartikeln under ett par hundra år.

Utan grävningar kan man ibland utmed Stockholms stränder se hur svunna tiders kulturlager med fajansskärvor, kullriga flaskbottnar och kritpipsdelar sällsamt blandas med nutidens ölkapsyler och cigarettfilter.

Kritpipan var ett mycket bräckligt ting. Under de år den var i bruk hann miljontals pipor gå sönder och kastas. De pipor eller rättare de delar av pipor som utgör underlaget för denna undersökning har påträffats vid Ryssvikens stränder på Djurgården i Stockholm, en geografisk begränsning, men ändå har materialet visat sig vara representativt för de pipyper som förekom i landet, och i de flesta fall även tillverkades här. Det är stockholmska pipbruk och pipfabrikörer som främst skall behandlas, men naturligtvis kan en del av piporna härröra från tillverkning på andra platser, både inom och utom landet.

I Danmark har Adolph Rømers pipbruk varit föremål för en undersökning, i Norge Jacob Boys fabrik i Bragerne. I Sverige har endast pipbruket i Varberg ägnats någon uppmärksamhet. Arbetet har i de fal-

len underlättats genom en levande tradition om pipbrukens geografiska läge, något som inte existerar i Stockholm.

Den första tillverkningen av tobakspipor startade i England. Redan år 1575 anlades ett pipbruk i Broseley, en plats där en utmärkt lera fanns inom räckhåll. Det var pipor av lera som drottning Elisabeths ridare, sjöhjältarna John Hawkins, Walter Raleigh och Francis Drake, träffade på hos indianerna i Virginia, och det är utan tvivel dessa indianska pipor som fått stå modell för de första europeiska.

Fabrikationen av tobakspipor kom ett halvt sekel senare igång också i Holland, genom att några engelska pipmakare tog sin tillflykt dit undan Jakob I:s religionsförföljelse. Den engelske kungen kom härigenom att bidra till att England fick sin farligaste konkurrent och sin överman i tillverkningen av tobakspipor.

I Frankrike och England började användningen av tobaken vid hovet. I Norden däremot spred sig tobaksbruket från början bland folket genom sjömän och hemvändande soldater från 30-åriga kriget. Spridningen gick sedan snabbt till alla samhällslager. Och det var piprökningen efter engelsk sed som blev populär, även om man vid det svenska hovet gärna tog efter den franska smaken och snusade. En mängd framställningar i bildkonsten visar piprökande herrar, oftast i sällskap. På 1600-talsmålningarna ser man dem med den raka pipan med litet huvud, på 1700-talsmålningarna med den långa, eleganta, som så väl passade till den koketta dräkten och de sirliga maneren. Man satte fram pipor och fyrfat på bordet efter middagen, man rökte på krogar och värdshus,

1. Piprökande herrskällskap. Anonym målning från 1700-talets mitt. Detalj. Nordiska museet.

man samlades i sällskap nästan enbart för att "supa tobak", s.k. tobakskollegier, till vilka Fredrik I av Preussen tog initiativet.

En afton på 1760-talet med frihetstidens politiska toppfigurer kunde se ut så här i Johan Gabriel Oxenstiernas ögon:

I afton var jag på klubben, ett ställe, som jag förr ej sett, men som förtjänar att betraktas för att kunna döma om det folk som styr vårt rike. Här ser man kringom många bord en hop folk syselsatta med att spela och svärja. I den enas ögon målas harm och raseri och i den andras glädjen över en lycklig vinst. Utur dessa kretsar uppstiga tjocka dunstar av svart tobaksrök, likasom ifrån spetsen av ett eldsprutande berg. Här

rinna strömmar av dricka från en kullslagen butelj bland skärvor av sönderslagna tobakspipor.

Johan Ekeblad säger "dricka tobak" i sin lilla filosofiska vers från 1654. Att röka var något helt nytt. Inget ord fanns i språket för sättet att dra in röken i munnen. Även övriga europeiska språk behandlar till en början tobaksröken som en dryck. I Arents stora verk om tobaken ges en förklaring, som tycks litet omständlig: "Människans törst tillfredsställes under hennes olika utvecklingsstadier av mjölk, vatten, öl och vin i nämnd ordning. Detta föregår dric-

kandet av tobak." Det förefaller dock fullkomligt naturligt att använda ordet "dricka" eller "supa". Både dryck och rök dras genom en inandning in i munnen.

Den missvisande benämningen kritpipa är av sent datum. Först på 1800-talet, när denna typ av pipa börjar komma ur bruk, dyker ordet kritpipa upp. Under 16- och 1700-talen var den allmänna benämningen lerpipa eller tobakspipa. Att ordet kritpipa så småningom framkommit har förmodligen sin förklaring i den kritvita färgen. Man associerar den vita färgen med krita. Detta har lett till ett direkt missförstånd. Många tror numera att piporna gjordes av krita. Men det var en vit lera som användes, en lera som förblev vit även efter bränningen. Denna lera kallas fortfarande piplera inom den keramiska tillverkningen.

Stiernhielm utrustar fru Lustas son Ruus med allehanda rökattiraljer, bl.a. "kriit-huite brabantiske pijpor":

*Han baar en Krantz å sitt höfd, infletad i
Refwor af humble-
tuppor all om bewefd, bland
friskdaggdrypande drufor;
Glas haden i sijn hand och brinnande
Lunta kring armen,
samt där-in-under, en rulla Tabaak; och
pijpor i krantzen.*

Längre fram i dikten heter det:

*Artollerii bringes an, kriit-huite
Brabandiske pijpor;
Jämte det allerskönste Verginske
Taback, som i staden
Fins; här är Eld, här är Lunta, gif Fyr;
lät gnistra, lät rökia
Såsom i Nobis krog the nu sittia bland
Eld uthi Dimban.*

Piporna sattes ofta fast i hatten för att skyddas. Stiernhielms tobaksrökande Bacchus har dem placerade i "krantzen" på sitt huvud. Han har pipor från Brabant, alltså holländska pipor, vidare en rulle tobak från Virginia och en lunta för att ge eld åt pipan – alla de rökningens attribut

som frestade de unga männen i stormakts-tidens Stockholm. "Såsom i Nobis krog (fr. lat. abyssus = avgrund) the nu sittia bland eld uthi dimban." Stiernhielms antirökpropaganda förefaller att förfela sin verkan. Den förföriska bild han målar av tobaksrökningen får den sista radens dystra liknelse att förblekna.

Genom Söderkompaniet, som fick privilegier 1625 och 1626 och som skulle bedriva handel på alla tropiska länder, startade tobaksimporten till Sverige. År 1637 nämns för första gången tobakspipor bland de införda varorna. Importen av tobak var betydande. Redan år 1640 infördes 85 000 skålpund (36 ton) till landet. Då sättet att använda tobaken i Sverige huvudsakligen bestod i att röka den i pipa, måste importen av

2. En personifikation av tobaksindustrin med dräkt av tobaksblad, sinnrikt arrangerade tobaksrullar och en långskaftad pipa av 1700-talstyp. I bakgrunden spinning av tobak. Gravyr av Martin Engelbrecht, Augsburg 1735.

tobakspipor haft en imponerande omfattning. Till en början kom piporna från England, men så småningom blev importen från Holland allt mer betydande. År 1738 fick Sverige ca 650 000 pipor från England och ca 250 000 från Holland. 1746 däremot kom bara 15 000 från England och 150 000 från Holland. Piptillverkningen hade vid denna tid kommit igång i ganska stor skala i Sverige. Enbart i Stockholm tillverkades år 1742 omkring 500 000 pipor vid stadens då enda pipbruk. De engelska piporna minskade i takt med ökningen av den inhemska produktionen. Men från Holland kom fortfarande ganska många pipor. Detta måste förklaras av de holländska pipornas överlägsna kvalitet, som gjorde dem åtråvärda och konkurrenskraftiga även sedan en svensk tillverkning av god klass kommit igång. De engelska piporna var förmodligen inte bättre än de svenska. Jonas Alströmer reste 1719 till England och studerade där bl.a. pipfabriken i Hull. Han var emellertid föga imponerad. "Tobakspipor göres här stora quantiteter, men grofve och illa gjorda, sändes merendels till Sveriget och till Norge." Importen av de engelska piporna upphörde nästan, trots att den engelska pipmodellen var populär. Man tillverkade den istället inom landet.

Den svenska piptillverkningen

År 1650 fick holländarna Johan Focke och Johan Wisbeck privilegium på tillverkning av tobakspipor i Stockholm. Den 19 november 1708 erhöll handelsmannen Carl Aspegren *privilegium exclusivum* på 20 år, vilket innebar ensamrätt för hela riket. 1729 fick även Jonas Alströmer privilegium för inrättande av ett pipbruk i Alingsås. År 1758 fanns det förutom i Stockholm och Alingsås pipbruk i Norrköping, Falun, Arboga, Karlskrona och Varberg.

Bland pipbruken i landet intog Alingsås Tobakspipbruk en i fråga om tillverkningens omfång helt överlägsen ställning.

En jämförelsetabell mellan några pipbruk i Sverige med tillverkningsvärde angivet i daler silvermynt visar detta.

År	Alingsås	Falun	Norrköping	Stockholm
1760	17 281	2 515	5 322	13 391
1764	18 245	2 295	4 850	17 976
1768	17 273	2 140	2 449	9 124
1800	990	500	—	1 490

För Stockholm gäller siffrorna det sammanlagda värdet från fyra pipbruk, för Norrköping från två.

Den svenska produktionen syntes inte ha fått någon större omfattning förrän på 1740-talet, dels genom importförbud på tobakspipor (Kungl. Maj:ts beslut den 6 november 1747, "Förbud på Tobaks-Pipors införsel") och dels genom den gynnsammare inställningen till manufakturerna i allmänhet. Importförbudet gällde färdiga produkter överhuvudtaget och tillkom delvis genom enträgna framställningar från manufakturisterna själva.

Kommerskollegium hade i merkantilismens anda börjat verka för en ny- och återuppbyggnad av landets näringsliv. Ett understödssystem växte upp till näringslivets fromma. Med början på 1720-talet uttogs en särskild skatt, den s.k. allmänna landshjälpen, som var avsedd som stöd åt manufakturerna men som i början nästan enbart gynnade Alströmers manufakturer. Man önskade att varuförädlingen skulle ske inom landet, och för att befrämja denna utveckling lades mycket låga tullar på de importerade råvarorna. Olika sorters tillverkningspremier förekom rikligt som en uppmuntran åt manufakturisterna.

Vid sidan av kommerskollegium inrättades manufakturkontoret för att övervaka fabrikerna och i rikets städer s.k. hallrätter. Från slutet av 1730-talet sände hallrätterna in årliga rapporter om fabrikernas tillstånd till manufakturkontoret, och därifrån är ovanstående siffror hämtade. Under hallrätten lydde manufakturerna samt de hantverk, som inte inbegreps i skråordningen. En gång i månaden inspekterades manufakturerna av representanter för hallrätten.

Manufaktur kallades främst tillverkning av sådana produkter som ej tidigare hantverksmässigt framstälts i landet utan importerats. Pipbruken hänfördes därför till manufakturerna även om varken tillverkningens storlek eller framställningsmetoden skilde sig nämnvärt från hantverkets. Skråhantverkarna opponerade sig också kraftigt emot manufakturerna som ofta kom att inkräkta på deras områden.

Även inom manufakturen hade man mästare, gesäller och lärlingar. Men avgörande för att bli mästare var att gesällen hade kapital att starta eget företag eller att han blev kallad till mästare av en s.k. förläggare (företagare som anställde mästare med kapital att arbeta för sin räkning). Att bli mästare var alltså mera beroende av ekonomin än av yrkesskickligheten. Mästarprov förekom dock, men i en betydligt mera förenklad form än ämbetenas.

Pipbruken i Stockholm

I hallrättens årsberättelser för Stockholm är pipbruk upptagna tidigast 1741 utan namnangivelser men med en uppgiven tillverkning av 1 036 2/4 gross tobakspipor. För 1742 anges 3 405 3/4 gross och 46 personer anställda. Som en jämförelse kan nämnas att Tapet och Waxduksfabriken för samma år hade 68 anställda och Biörknäs glasbruk 74 stycken.

Följande tillverkare har ur hallrättsberättelserna noterats några valda år:

1752	1785
Anders Örnbeck	Sven Kindgren
Daniel Almqvist	Mathias Nyberg
Olof Forsberg	Carl Schrickel
Olof Aspegren	Carl Wettervik
1764	1790
Maria Aspegren	Jonas Betulin
bergsråd. Christiennin	Mathias Nyberg
Carl Abr. Schrickel	Carl Schrickel
Emanuel Eldh	Carl Wettervik
1775	1805
rådman Schrickel	Jonas Betulin
Jean Hultman	And. Nyberg
Peter Sundell	Anna Schrickel
Nyberg & Wettervik	Catharina Wettervik
Peter Wiberg	

Sammanställning av antalet pipbruk och deras anställda samt tillverkningsvärdet angivet i daler silvermynt

År	Pip- bruk	Mäst.	Ges.	Lärl.	Div. arb.	Tillv.
1752	4	2	18	3	45	
1764	4	1	11	3	81	17 976
1775	5		18		12	7 099
1785	4		34		12	1 450
1790	4		23		4	1 500
1805	4	1	13	1	3	1 050

Av ovanstående tabell kan man utläsa att tillverkningen och antalet anställda var störst vid mitten av 1760-talet för att sedan kraftigt minska. Här följde pipbruken samma tendens som utmärkte övriga manufakturer i landet. Från år 1815 räknades tobakspipbruken samman med degel- och sockertoppformtillverkare, varför man inte med säkerhet kan veta vilka som var tillverkare av tobakspipor. Nybergs och Wetterviks manufakturer fanns dock kvar. Anders Nyberg arbetade ensam i sitt bruk, och änkan Catharina Wettervik hade 7 anställda. Från år 1850 finns inte längre några pipbruk upptagna. Lerpiporna miste sin popularitet till förmån för pipor av nya material, trä och sjöskum, som visserligen var dyrare men i gengäld desto hållbarare.

De stockholmska pipbruken har visat sig i huvudsak vara koncentrerade till två platser i staden: Kungsholmens sydöstra del och västra Södermalm.

På *Kungsholmen* låg adelns malmgårdar med sköna trädgårdar och hantverkarnas verkshus och gårdar sida vid sida. Ända sedan Gamla Kungsholmsbron byggdes 1635 hade en mängd hantverkare och manufakturister förlagt sin verksamhet till Kungsholmen. Vid två tillfällen, på 1670-talet och på 1750-talet, utfärdades kungliga förordningar, som innebar frihet från skråtvång och befrielse från vissa borgerliga förpliktelser, för de hantverkare som bosatte sig på Kungsholmen, de s.k. frimästerskapsförordningarna. Men det är ovisst i hur hög grad de verkligen utnyttja-

3. Utsnitt ur O. J. Gjödings karta över Kungsholmen från 1754. Carl Aspegrens fabrik låg ursprungligen i kv. XVII, där Stora Kongsholmsgatan mynnade i Stadshagen. När kartan tillkom hade det aspegrenska pipbruket, nu ägt av Olof Aspegren, flyttat till kv. XXVII vid Kungsholmsviken. I kv. XII, vid Hantwärgaregatan låg från 1752 Daniel Almqvists pipbruk. Strax intill, i kv. VIII, var på 70-talet Carl Wetterviks och Mathias Nybergs pipbruk beläget, innan dessa skildes åt och Wettervik 1784 köpte Almqvists anläggning, medan Nyberg startade pipbruk i kv. XXII vid Gamla Kungsholmsgatan.

des. Frihetstidens optimistiska näringspolitik fick emellertid manufakturerna att växa upp i legio. Frikostiga privilegier utfärdades åt dem som ville satsa sina pengar på en industri. Höga ämbetsmän skaffade sig en strumpfabrik, ett sidenväveri, ett salpetersjuderi eller en pipfabrik, likaväl, fastän i mindre omfattning, som den kunnige mästaren med kapital.

För "manufakturernas bekvämlighet" gick tomterna ner till stranden. Inga kajer eller strandgator var planerade. Garvarnas gårdar låg tätt i kvarteren Bryggaren, Vatturmen och Asplunden med verkshusen vid strandkanten och trädgårdar och vå-

ningshus en bit högre upp. För pipbrukens del var också närheten till stranden av stor betydelse. Lerans ältande och iordningställande krävde mycket vatten. Garvargatan påminner idag om de gamla garverierna. Pipbruket är glömda. Det finns inga namn, som vittnar om den verksamhet, vars spillror i så hög grad skulle komma att utmärka 1700-talets kulturlager.

Skolmästaren Olof Justinus Gjöding, denne när det gäller Kungsholmen så flitigt citerade herre, har uppmärksammat pipbruket i sin bok "Kongsholms minne eller beskrifning om Kongsholmen" från år 1754. Bouppteckningar, mantals- och fas-

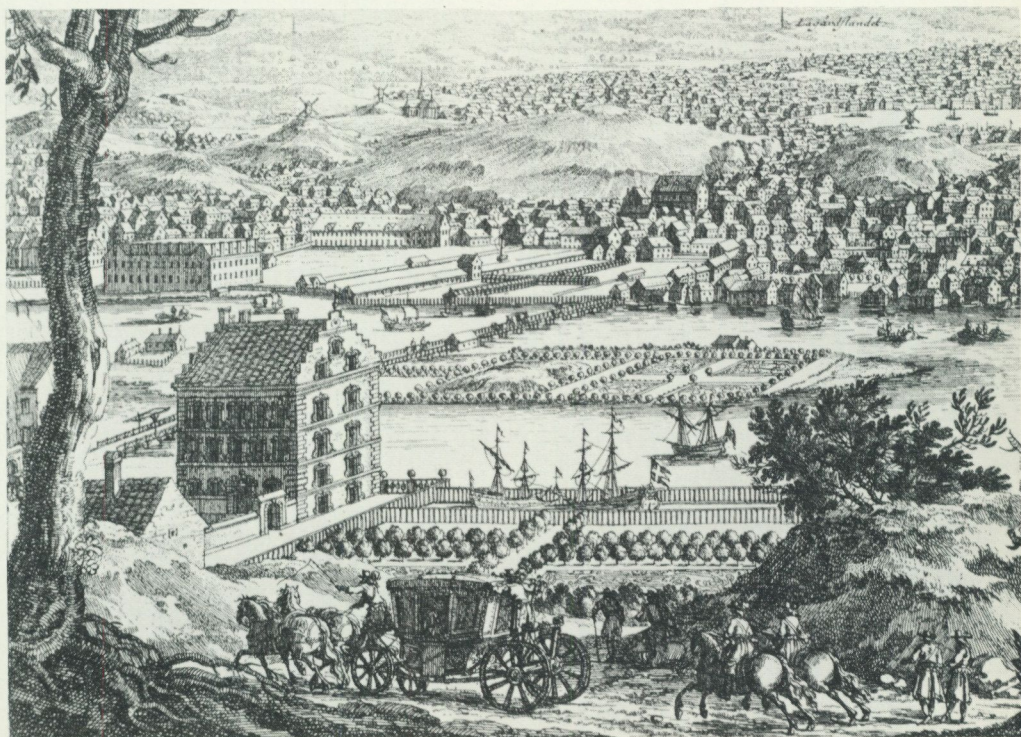
tighetsägarelängder har ytterligare bidragit att åt tabellernas namn ge en konkreta-
re, mera mänsklig gestalt.

Gjöding skriver om Olof Aspegrens fabrik: "Denne Fabrique är en naturlig gren af den först inrättade Tobaks-Pipe-Fabrik i hela Riket." Denna uppgift om den Aspegrenska fabriken pekar på den möjligheten att det privilegium som utfärdades för Johan Wisbeck och Johan Focke kanske aldrig resulterade i någon produktion. Carl Aspegren, som fick sitt fördelaktiga privilegium 1708, hade sitt pipbruk i kv. Grindvaktaren i hörnet av "Stora Kongsholmsgatan och Stadshagen" invid Kronoberget. Han hade dessutom ett tobaksspinneri och en bod för försäljning av sina varor vid Drottninggatan i kv. Tigern. 84 daler om året fick han betala i hyra till "Lagman

Ribbings Enka, fru Sigrid Beata Flemming", som ägde huset. För år 1721 var han mantalsskriven i kv. Lappsken i Maria Magdalena med hustru och sex små barn. Från en bouppteckning 1743 efter den förmögne tobaksspinnaren Jacob Crom, som enligt Angelin en gång arbetat som lärgosse hos Aspegren, finns den tidigaste uppgiften om tobakspipor: "11 1/2 gross engelska pipor, 4 gross cronpipor, 9 gross Medel, 38 gross No 3, 19 gross No 2."

1739 överläts privilegierna för pipbruket på "Borgerskapets secreterare Herr Olof Forsberg och den förste Inrättarens Son, Fabriq. Hr Olof Aspegren". Gjöding skriver: "För bättre utrymme skull skilde desse två Herrar sig åt." 1750 flyttade Olof Aspegren med sitt verk in i Christina Brahes gamla malmgård, byggd på 1640-

4. Christina Brahes malmgård, dit Olof Aspegren flyttade med sitt pipbruk år 1750. Bortom huset syns Gamla Kungsholmsbron. Kopparstick av A. Perelle 1669 efter teckning av Erik Dahlberg 1665.

talet av statssekreteraren Nils Skunk. Byggnaden, som var belägen strax vid gamla brofästet i kv. Bergklippan mindre vid nuvarande Kungsbroplan, var öns första stenhus och uppfört i en praktfull tysk-holländsk renässansstil med trappstegsgavlar och utsirade fönsteromfattningar. 1752 arbetade 10 gesäller och 24 diversearbetare i pipbruket. "Några 40 Mans- och Qwinspersoner med små barn njuta här sitt rikeliga uppehälle och Fabriquen är i ständig gång." I hushållet, som förutom av pipfabrikören själv bestod av hans moder Maria, systern Sara Magdale-na och brodern Henrics änka Elisabeth, fanns fem tjänare.

Olof Aspegren var en bildad man och hade en boksamling, som väl motsvarade en högre ståndspersons krav på ett bibliotek. Förutom franska upplysningsförfattare som Montesquieu var den samtida svenska litteraturen väl representerad. Där fanns verk av Urban Hierne, Peringschöld och Hårleman, Linnés Öländska och gotländska resa 1741, Västgötaresan 1746, Systema Natura från 1752 samt Per Kalms resa till Amerika 1747. I hans förmak stod bl.a. "1 fanérlimmad valnötsbureau, 1 laquerat Thebord, 2 fauteuiller med grönt lärfts-överdrag".

Bouppteckningen från 1758 upptar vidare "åtskilliga sorter pipor" som "n:o 2, n:o 3, 3 Cronor, Sweriges Vapen, Stiernpipor."

Den 72-åriga Maria Aspegren övertog pipbruket och stod som ägare kvar ännu 1764, men både produktion och antal arbetare hade avsevärt sjunkit. 1768-1770 innehades pipbruket av handelsmannen Carl Fredr. Wallström, som bodde i kv. Pilträdet, nuvarande Serafimerlasarettets område, och han lyckades höja tillverkningen till att under de åren bli den största i Stockholm. 1770 hade han en liten arbetsstyrka med 1 "wärksgesäll", 2 lär-lingar och 5 diversearbetare men tillverk-ningsvärdet uppgavs till hela 5 520 daler silvermynt, vilket innebar ungefärligen 3 000 gross eller 432 000 pipor.

Den 30 juni 1752 fick Daniel Almqvist privilegium att bedriva "ett Tyskt Såpe-

och ett Venedigskt Twählsjuderi-Wärk samt ett Tobaks-Pipe-Bruk". Han lät tomten i kv. Pärönträdet vid Hantverkargatan och Gröna Tvärgatan, nuvarande Pilgatan, uppföra "skjöna Stenhus". "Inköpt denna trädgård jämte en därintill belägen sjötomt av kryddkrämaren Nils Asklöf med villkor att trädgårdsmästareänkan Catharina Planberg vilken år 1750 egendomen till Asklöf försålt skall få nyttja och bebo rum i en byggning vid hörnet Hantverkargatan."

1755 var tillverkningen i full gång. Pip-mästaren Carl Fredrik Düring skötte pipbruket tillsammans med 15 lärlingar, bland dem de blivande pipfabrikörerna Mathias Nyberg, 33 år, och den unge Carl Wettervik, bara 13 år gammal. Men tre av lärgossarna var ännu yngre, endast 12 år. Nu var det ingen ovanlig ålder för lärgossarna vid den här tiden, tvärtom, i tio-tolv-årsåldern ansågs det vara lämpligt att sättas i lära.

De finaste piporna, som tillverkades vid bruket var "länga Porcellainepipor", sedan kom "Sweriges Vapen", följt av 3-kronor-piporna. De billigaste och enklaste var "små Stumpar". Bland inventarierna fanns mässingsformar för piporna, bl.a. "1 Mercuri wapen, 2 vid namn Kronan, 1 kallad smalklackar, 1 st. räfflad form".

Fabrikör Almqvist hade skolmästare Gjödings bok i sitt bibliotek tillsammans med "Baron Hårlemans Dagbok" och verk av Stiernhielm och han omgav sig med eleganta möbler i ädla träslag med förgyllda beslag. Mitt i den livligaste verksamheten, när årsvärdet av piptillverkningen uppgick till 7 933 daler silvermynt, avled Daniel Almqvist plötsligt i "hetsig feber" år 1760, 54 år gammal.

Gården inköptes omedelbart av hovsekreterare Emanuel Eldh, som snabbt igångsatte en ytterligare expansion av företaget. År 1764 hade han utökat arbetsstyrkan till 51 personer, och tillverkningen det året blev den största noterade, 12 666 daler silvermynt. Men något inträffade, och bara två år senare såldes egendomen på stadsauktion.

18 år därefter, då den forne lärgossen Carl Wettervik fått sitt burskap, köpte han fastigheten med pipbruket av den dåvarande ägaren revisionsrådet Johan Bernhard Kinninmundt. Dessförinnan hade Wettervik i kompanjonskap med Mathias Nyberg drivit pipbruk i kv. Asplunden. Nyberg hade året innan också blivit sin egen herre och inköpt boktryckare Hesselbergs gård i kv. Traktören vid Gamla Kungsholmsgatan intill malmgården Catharineborg. Så etablerade de sig på var sitt håll.

De här båda pipmakarna representerar en helt annan kategori än de tidigare omtalade företagarna. Wettervik och Nyberg varken ärvde sina pipbruk eller innehade någon borgerlig syssla. De hade båda arbetat från grunden som lärgossar, var yrkesmän som kunde sitt hantverk och arbetade själva i sina bruk. Dessutom är de av speciellt intresse, eftersom deras namn är instämplade på några pipskaftsdelar, som hittats både vid Ryssviken och vid grävningen för tunnelbanan. När Gustav III fått idén att låta tillverka en tobakspipa till minne av sin statskuyp – se nedan – var det Nyberg och Wettervik han vände sig till, kanske också till ytterligare någon pipmakare, eftersom de revolutionspipor man funnit inte är identiskt lika och en pipmakare i allmänhet inte hade mer än en form till varje särskild sorts pipa. Tillverkningen av tobakspipor hade vid denna tid börjat sjunka, och både Wetterviks och Nybergs produktion var blygsam, Wetterviks dock något större. 1785 hade Wettervik 6 gesäller, 4 lärdrängar och 4 lärgossar och ett tillverkningsvärde av 500 daler silvermynt. Nybergs produktion uppgick endast till ett värde av 200 daler samma år.

Mathias Nyberg hade i sin ägo mässingsformen till revolutionspipan samt flera lådor av "Gustafs vapen", som tydligen inte kunnat avyttras. Vid hans död 1799 fanns dessutom följande sorters pipor: Sveriges vapen, musselhuvud, 3 kronor, hjärtpipor, porcellainpipor, medelpipor, nr 2 och nr 3, samt två ej förut nämnda sorter: turkpipor och Alingsåspipor. Bland verktygen ingick reffelbräden och gravörjärn.

I Wetterviks magasin förekom samma sorter samt dessutom "Reffelhufvun" och "stumpar". Bouppteckningen efter Wettervik 1798 upptar det för hantverkare vanliga bokbeståndet: en bibel, en psalmbok och en postilla, detsamma som för Nyberg, men Wettervik hade dessutom Lagerbrings historia, vilket höjer honom över den kulturella genomsnittsnivån hos hantverkarna. Wettervik var också den burgnare av de två med ett mera borgerligt bohag och en del silverföremål i sin ägo.

Båda manufakturerna fortsatte inom familjen en bra bit in på 1800-talet.

Ett par mindre pipbruk gjorde sporadiska försök på Kungsholmen, bland dem Jonas Betulins, men tillverkningen var obetvdlig.

Ett litet pipskaft med namnet Kirstein instämplat runt om har visat sig svårt att spåra. Enligt Hallrättens protokoll fick Mauritz Kirstein "Kongl. Commerce Collegie resolution för pipfabrique den 11 april 1789". Men därmed slutar vidare uppgifter om verksamheten. Riddarhuskamreraren Mauritz Kirsteins far, revisionsrådet Waldemar Anton Kirstein, hörde till de höga ämbetsmän som utnyttjade de gynnsamma konjunkturerna och satte upp ett litet bomulls- och linneväveri i kv. Pilträdet. I samma kvarter bodde pipfabrikören Wallström, som en tid innehade det Aspegrenska pipbruket. Om eventuellt något samband finns mellan detta eller något annat pipbruk och riddarhuskamreraren är höljt i dunkel. Fakta kvarstår dock i de påtagliga bevis för hans piptillverkning som gått till eftervärlden. Även vid grävningen för tunnelbanan hittades ett pipskaft med hans namn.

På *västra Södermalm*, den andra platsen för piptillverkningen i Stockholm, fanns till mitten av 1880-talet ett minne från pipbrukets tid i gatunamnet Pipbruksgränd. I samband med nya stadsplaner företogs en revision av gatunamnen på Söder, och man kan bara beklaga att Pipbruksgränd fick byta namn till Varvsgatan. Här i det nuvarande Heleneborgsområdet, anlades den första tobaksindustrin på Södermalm och från 1740 "Tobaks-Pipe-Bruket".

År 1669 förvärfvade direktören i Tobakskompaniet, efterföljaren till Söderkompaniet, Jonas Österling, ett stort stycke av den oländiga och bergiga terrängen mitt emot Långholmen, motsvarande det nutida området mellan Pålsundet, Varvsgatan, Högalidsgatan och Pålsundsgatan. 1672 eldhärjades kompaniets lokaler i Stockholm och Österling väckte idén att utnyttja sin stora tomt på Söder till en ny och mera ändamålsenlig anläggning för Tobakskompaniet. Ett kontrakt upprättades, där kompaniet förband sig att bekosta uppförandet av "spinneri och tobaksnederlag" och andra nödvändiga byggnader. Men anläggningen, som kom att bestå av ett stenhus i två våningar samt två envånings flyglar, uppförda vid stranden av Pålsundet, liknade mera en ståtlig malmgård för en förmögen privatperson än fabrikslokaler och Tobakskompaniet ville inte längre stå för kostnaderna. Där emot betalades en hyra av 3 000 daler kopparmynt till Österling och tobaksspinneriet inrättades. Österling, som stod fast vid sin idé om en högre ståndsanläggning, omgav sin gård med en magnifik praktträdgård med inte mindre än sex stycken av de för tiden så populära karpdammarna. Men Tobakskompaniets ställning började vackla. Genom danska kriget försvårades tobaksimporten och det monopol, som kompaniet haft på all handel och beredning av tobak, förnyades inte, när kontraktstiden gick ut 1685. Tobakshandeln blev fri och Österling slutade i ekonomisk ruin. Hans egendom hade mer och mer förfallit och ödelades till slut av en eldsvåda 1701.

År 1721 köptes den eldhärjade anläggningen av "landets obestriddigt främsta grandseigneur", riksrådet Magnus Julius De la Gardie. Han rustade upp egendomen till "ett värdigt residens för sig och sin familj", kanske ändå i blygsam skala eftersom han 1739, två år före sin död, sålde den för endast 16 000 daler kopparmynt. "Kongl. Hofrättsadvocaten wälborne herr Olof Forsberg och manufactoristen Olof Carl Aspegren låta inkiöpa en på Söder-

malm uti Quarteret Canin under N° 112 å fri och egen grund belägen gård, tomt och trädgård med dess tillhöriga hus och lägenheter af Högwålborne grefwen Magnus Julius De la Gardie ..."

Dessa båda herrar, som den 13 mars 1739 fått Carl Aspegrens kungliga privilegium på "Tobakspipe-Fabrique i Stockholm" transporterat på sig, satte här igång tillverkningen av tobakspipor, och till år 1752 var de ensamma i branschen. I 1740 års fabriksberättelse beskrivs anläggningen som "en vacker lägenhet vid Långholmsundet med stenhus till arbetsrum och en ny ugn, magasin och flera commoditeter". Efter separationen 1742, då Aspegren först flyttade till Marieberg, innan han slog sig ner vid "Gamla Kongsholmsbron", utökade Forsberg egendomen genom inköp av intilliggande tomter, bl.a. av fru Hedvig Tigerschiöld. År 1742 var 46 personer anställda och tio år senare var rörelsen fortfarande ansenlig. I fabriksberättelsen står uppgivna: "2 Mästare, 8 Gesäller, 3 läringar och 21 Diversearbetare."

År 1759 avyttrade Olof Forsberg, som sedermera blev borgmästare och bosatt i Nicolai församling, hela egendomen till tituläre bergsrådet Adolph Christiernin för den ansenliga summan av 160 000 daler kopparmynt. Med köpet följde också rättigheten att tillverka och försälja tobakspipor. Christiernin, som ursprungligen varit en mycket förmögen man och ägare till både Fagersta och Västanfors bruk, offrade hela sin förmögenhet på en fantastisk idé om guldfyndigheter på en i ett gammalt manuskript angiven plats. I början understöddes han av ständerna, som, i frihetstidens entusiasm för utnyttjande av rikets naturtillgångar och utveckling av manufakturerna, trodde på hans hypotes. Men efter årtal av misslyckande drogs allt understöd in och Christiernin tvingades att sälja sina bruk. För de pengar han lyckades rädda köpte han dels den forsbergska egendomen, dels ytterligare en malmgård, Johannesberg, senare benämnd Jakobsberg, belägen mellan Horns tegelbruk och Hornstull mot Liljeholmsviken. De båda egen-

domarna bör ha gränsat till varandra. En flygel från Jakobsberg är numera uppförd i Skansens stockholmskvarter.

Christiernin var ännu ingen bruten man. På Jakobsberg följde han en gammal tradition på platsen och satte upp en världshusrörelse, på den andra egendomen, som nu kallades Heleneborg, efter Christiernins hustru, Helena, fortsatte han piptillverkningen. Heleneborg bestod vid den här tiden av ett envånings stenhus innehållande sju rum och kök och en vindsvåning med sex rum, två flyglar av sten samt uthus, bodar och ett lusthus. Södra gårdssidan flankerades av två korsvirkeshus. Trädgården var terrasserad.

Men pipbruket, som nu fått ytterligare en konkurrent på Södermalm förutom de två bruken på Kungsholmen, förde en tytande tillvaro. 1760 sysselsatte det endast 8 arbetare, 1764 hade arbetsstyrkan minskat till 6 och tillverkningen sjönk successivt. År 1767 var den olycksdrabbade Christiernins misslyckande definitivt. Han tvingades i konkurs, hamnade en tid i bysättningshäkte, fick uppge all sin egendom och tillbragte sina sista år i fullständig misär.

Heleneborg övertogs nu av en kollega, bergsrådet Detlof Heijkenskjöld, som fortsatte piptillverkningen med fördubblad arbetsstyrka och ökad produktion som följd. 1775 efter Heijkenskjölds död förvärvades Heleneborg av Jean Hultman, som drev pipbruket några år. På 1780-talet var Heleneborgs pipbruk nedlagt. Den industriella verksamheten på Heleneborg fortsatte först med kattuntryckeri, sedan väveri- och ljusfabrik. Trädgårdsanläggningen tycks hela tiden trots fabriksdriften ha vårdats. Märta Helena Reenstierna besökte Heleneborg den 26 juni 1818 för att "se den myckna samling av blommor af mångfaldiga slag och mot 200 små Pomeransträd, som till en del visst icke voro nedomkring så tjocka som mitt Lillfinger, men hade ändock 5-6, ja 10 Pomeranser på sig, nästan stora som hvalnötter, och de öfrige hundradetals blommor".

Det konkurrerande pipbruket på Södermalm var sammanknippat med "Stadens

Tegelbruk". Tegelbruken hörde till den första fabriksmässiga verksamheten i Stockholm. De båda tegelbruken på Södermalm, Horns och Grinds bruk, fanns redan på medeltiden. Horns tegelbruk låg som nämnts vid Hornstull, Grinds tegelbruk, som givit namn åt kvarteret Grindsbruk, fanns i närheten av Skanstull. Kvarteret sträckte sig från Götgatan, Ringvägen och ner mot Årstaviken. År 1754 fick dåvarande innehavaren eller arrendatorn av Grinds tegelbruk, handelsmannen Anders Örnbeck, privilegium på tobakspipbruk men startade aldrig någon tillverkning. Omkring 1760, efter Örnbecks död, förvärvades egendomen, ett stenhus med två flyglar vid Årstaviken jämte ytterligare en fastighet vid Götgatan, av rådmannen Carl Abraham Schrickel. Jämsides med tegelbruket satte han igång tillverkningen av tobakspipor. Även om piporna fordrade en annan lera och andra ugnar fanns ändå vissa beröringspunkter mellan de två produktionssätten, som kunde vara till nytta vid framställningen. Lokalerna kunde vara av samma beskaffenhet, lerans beredning och knådning tillsammans med vatten i stora kar var likartad vid både tegel- och piptillverkning. Vid såväl teglets som pipornas torkning kunde liknande utrymmen användas.

Det Schrickelska pipbruket hade tidvis en betydande produktion. År 1764 var 22 personer anställda, "9 gesäller, 3 lärlingar, 6 brännerskor, 4 daglönare", och tillverkningsvärdet uppgick till 4 000 daler silvermynt. Bruket var igång till långt in på 1800-talet, de sista decennierna det enda på Södermalm. I bouppteckningen 1791 efter politieborgmästaren Carl Abraham Schrickel finns tyvärr inga pipsorter preciserade, endast "pipor av diverse slag, åtskilliga sorter former och wärktyg till pipbruket". Änkan Anna Catharina fortsatte att driva bruket till sin död 1817. Märta Helena Reenstierna, som hade sin gård tvärs över Årstaviken, besökte ofta Schrickels. Hon hade på deras egendom en grop "hvari spillning samlas för att om vintern hemföras". Även vid den här malmgården

fanns en vacker trädgårdsanläggning, som Årstafrun kommenterar i sin dagbok i juli 1821: "Därefter lät jag Boberg ro mig till fordna Fru Schrickels egendom Vid Skans Tull, hvilket nu för 3 år arrenderas afen för detta Grosshandlare och Consul vid namn Rullman... Hans fru och döttrar voro åt staden, han var en ganska artig man, fägnade mig med ett glas kallskål och gick med mig omkring uti Sin lilla obeskrifveligt propra och efven frodiga trädgård."

1826 i september skriver Märta Helena Reenstierna: "Jag for sedan till Änkefru Rullman vid Pipbruket – fägnades på båda ställena med Caffee – köpte ett Chymiskt Eldon för En RD Banco och fick av fru Rullman present af 2 stänger lack, emedan hon gör både elddon och lack, och förfärdigas där Tobackspipor av Hollendskt eller Engelsk Lera, både hvita, svarta och bruna, liknande sjöskum. Boberg fick 2 svarta och 2 bruna..." Dessa pipor som omtalas och av Årstafrun liknas vid sjöskumspipor, var förmodligen enbart huvuden, till vilka man hade lösa skaft av trä. Sådana huvuden av leror i olika färg har påträffats i flera exemplar. Vid den här tiden hade sjöskumspipan börjat bli populär och man försökte efterlikna den även i den billigare leran. Sista anteckningen om pipbruket är från januari 1828: "Förmiddagen kördes gödsel från gropen, och som föret var lätt, beslöt jag fara till fru Rullman och talade där vid En Kamrer, som nu köpt Pipbruket av Staden för 17 100 RD Banco och nu ej vill tillåta mig få begagna gropen, den jag i mer än 18 år haft för intet."

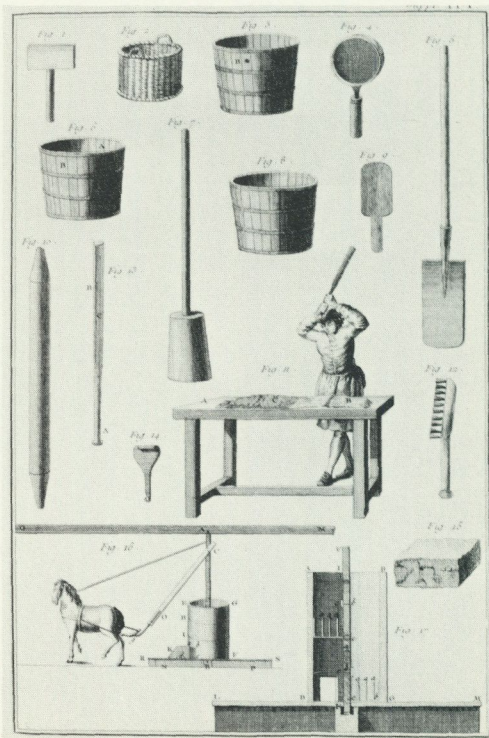
Ännu ett pipbruk tycks ha varit igång en kort tid i kvarteret Grindsbruk. Den i fabriksberättelsen för år 1775 upptagne Petter Sundell hade några år en blygsam tillverkning av tobakspipor. Kapitalet räckte tydligen inte till någon större anläggning. Han står uppgiven som "allena", och värdet av tillverkningen uppgick endast till 333 daler silvermynt.

Frihetstidens begynnande industrialisering förändrade adelns dominanta ställning. En ny överklass av penningstarka affärsmän växte fram. Adeln övergav sina

under stormaktstiden byggda palats och malmgårdar, dels på grund av de ekonomiska svårigheter, som många redan genom Karl XI:s reduktion hamnat i, dels genom att den lantliga idyllen på malmarna mer och mer hotades av en framträngande stadsbebyggelse.

Den vädjan som Kungl. Maj:t den 5 juni 1739 riktade till rikets borgerskap "att ige-
nom lofliga handtvärck och fabriquer förädla landets produkter", hörsammades av ett stort antal finansiärer. De ledande manufakturerna, textil-, tobaks- och sockerindustrierna, flyttade in i adelns ståtliga palats och malmgårdar, och ägarna förenade ofta statliga eller kommunala förvaltningsuppdrag med sin privata affärsverksamhet. Samma tendenser uppvisar, som vi här har sett, även den blygsammare pipindustrin.

5. Redskap och kärl vid bearbetning av leran. Bild 5-8 ur Diderots Encyklopedi 1777.

På Södermalm lika väl som på Kungsholmen var pipbruksägarna hovsekreterare, borgmästare eller bergsråd, bara i några få fall var de hantverkare, som haft kapital nog att kunna starta ett eget företag, och en malmgård var heller ingen ovanlig lokal för ett pipbruk.

Hur piporna tillverkades

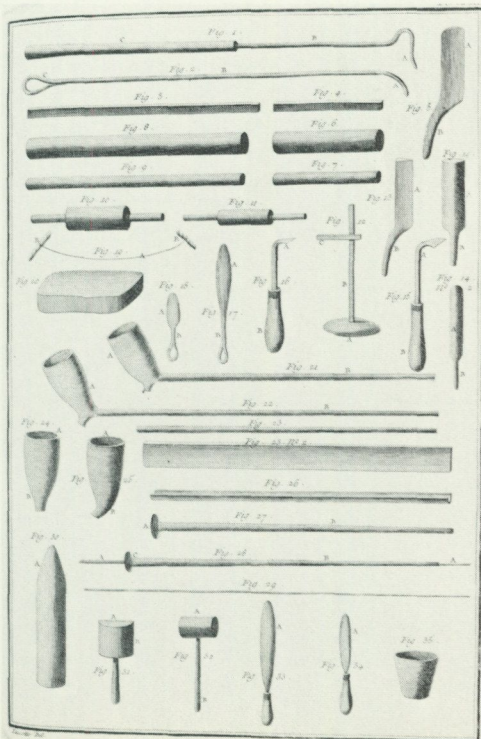
Den tidigaste framställningsmetoden av lerpipor hängde nära samman med krukmakeriet. Fransmannen Diderot, som noga studerade verkstäder och hantverksmetoder, förde också i sin encyklopedi pipmakeriet som en underavdelning till krukmakeriet. Pipan gjordes på fri hand. Huvudet drejades upp som en vas, skaftet formades för sig och delarna sattes sedan ihop genom att nederdelen av huvudet böjdes litet åt

sidan. Den tidiga raka 1600-talspipan, nästa klacklös eller med en bred låg klack, visar följaktligen mycket individuella drag.

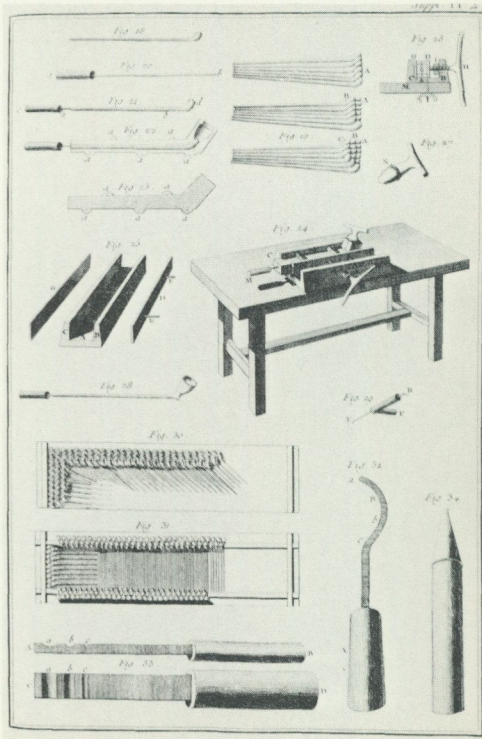
På 1700-talet skedde en omläggning av tekniken. Piporna började i stället att gjutas i formar, vilket möjliggjorde ett tunnare gods och en elegantare form. Hur tillverkningen gick till beskriver Linné på ett ypperligt sätt i sin "Västgötaresa förrättad år 1746". Han skriver om pipbruket i Alingsås:

Pipbruket var anlagt utom staden, här voro 60 personer sysselsatta med lerets ältande, kastande, torkande, polerande, stämplande, och huru små gossar här användes till samma tjänst som stora. Piporna formerades uti en mässingsform av tvenne stycken, som långsamt och emellan sig slutades tillsammans. Formgöraren filade och formerade dessa pipformar uti en särskild kam-

6. Redskap vid framställning av pipor enligt krukmakarmetoden.

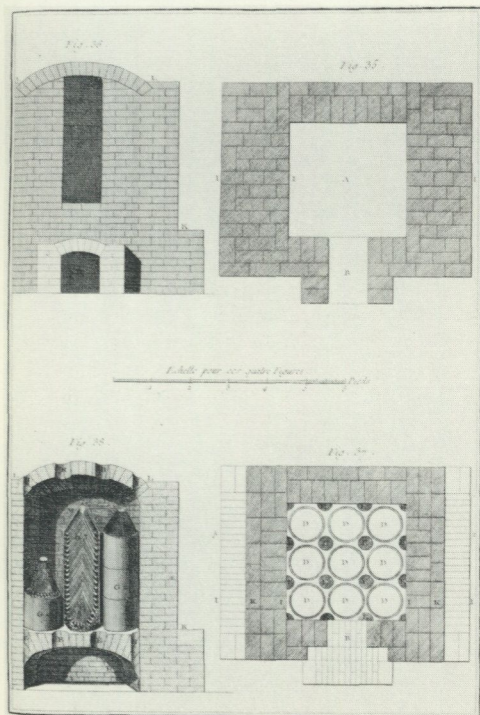
7. Redskap vid gjutning av pipor i mässingsformar.

mare. Pipleran, som hämtades från Holland var vit och rodnade icke i bränningen; då man skrapade på henne med nagel eller kniv, glänsade hon som en vit talk, och mjölet var mellan fingrarna fett, slipprigt, klabbigt, nästan som en talg eller talkmjöl. Källare voro anlagda, i vilka de obrända piporna bevarades för frost och stark torka. Tunnorna, i vilka piporna brändes, voro av ler, liknade nog sockerformar, fast dessa hade en flat botten. När piporna sattes in i tunnan, täcktes hon med ett papper, som var böjt in formam coni, och beströks med lera på båda sidor, så att lerskorpan blev kvarstående, sedan papperet brunnit bort. Piporna brändes 24 à 26 timmar uti en hög, halvcylindrisk ugn; 15 à 16 tunnor brändes tillika 10 à 20 gross i var tunna, 144 pipor i vart gross.

Denna metod, framställning av pipor i mässingsformar, visas i ett supplement till Diderots encyklopedi från 1777. På bilden

8. Brännugn för lerpipor. På sektionssritningen visas pipornas placering i "tunnan", som Linné nämner.

syns formar för den holländska piptypen. Huvudets hålrum fick man genom att föra in en järnkägla försedd med trähandtag i formens huvudända. Hålet i pipans skaft gjordes med en stålpinne, också försedd med trähandtag, som stacks in i leran genom den andra ändan innan de två formhalvorna lades samman och skruvades till. När pipan så var färdig, öppnades formen och lerpipen lyftes upp med hjälp av de två handtagen. Innan pipan var helt torr polerades den med ett glasrör eller ett stycke agat.

Den lilla cylindriska klacken under piphuvudet finns det en teknisk förklaring på. När piporna var färdiga, skulle de lufttorcas. De placerades på en bräda försedd med hål och refflor eller rännor på så sätt, att klacken stacks ner i hålet och skaftet placerades i rännan. Piporna kunde nu stå upprätt och torka jämnt runt om.

Fyndplatsen

Ryssviken kallas viken mellan Alberget och Waldemarsudde på södra Djurgården. Stranden här hör till en av de få relativt orörda stränderna i Stockholm. Ingen pålning eller stensättning har förstört den naturliga strandlinjen. Vattnet svallar fritt in och för då och då med sig föremål, som någon gång kastats i och sjunkit till botten. Ofta är det spillror från Stockholms 1700-talslager som här kommer i dagen, skärvor från Marieberg eller Rörstrand med gashudsmönster eller blommor, flasksigill från Björknäs glasbruk och så kritpipor, ibland huvuden men oftast delar av skaft. De kraftiga svallvågorna från större båtar bidrar till att röra om i bottenlammet. Några av piphuvudena är jordfynd, funna i den halvt nedrasade gräskanten ovanför stranden, men de flesta har legat i vattenbrynet eller någon halvmeter ut i vattnet.

Större delen av fynden härrör från slutet av 1700-talet, från samma tid som Elias Martins bild från Ryssviken. Det här belägna Våffelbruket var ett omtyckt utflyktsmål, och det är lätt att med stöd av bilden tänka sig hur befolkad trakten

9. Utsikt över Våffelbruket vid Ryssviken. Oljemålning av Elias Martin.
Privat ägo.

kunde vara en vacker sommarmorgon. Lerpipan var en kär följeslagare, det vet vi av otaliga skildringar från denna tid, både i ord och bild. Den var billig och såldes i dussinvis eller delades ut på krogar och kaffehus, den gick sönder och slängdes på marken eller troligast i vattnet om sådant fanns i närheten. Det är ju fortfarande ett populärt sätt att göra sig av med skräp på. Trakten vid Alberget, området väster om Ryssviken, var bebyggt utmed stranden från mitten av 1700-talet, och hushållssopor, bl.a. trasigt porslin och trasiga lerpipor, lämpades förmodligen ofta ut i vattnet.

Till Djurgården tog man sig många gånger med båt. Från Roddaretrappan vid Skeppsbron gick överfarten. Bellman har skildrat det och så här låter det i en något senare tappning, när Cederborghs Ottar Tralling kommer in sjövägen till Stockholm:

Slottet presenterade sig skönt och högtidligt; men bästa effekten gjorde de mångfaldiga rod-

debåtarna, ämnade till och från Djurgården: en del tomma, däri rodderskorna; en till exempel med stor halmhatt, stående vänd emot Storkyrkan för att styra rätt, och den andra med gammal kastor- eller ullhatt, prydd med ljusblått parduband kring kullen sittande tvärtemot; eller båda sittande, återvände till staden: andra uppfyllda av fruntimmer med röda, gula och vita sjalar och gröna parasoller, varemellan stundom en frodig (suppositionsvis bryggare eller slaktare) och två eller tre spåda (kanslisters eller revisorers) snygga manspersoner sutto: en full last endast av ynglingar med eller utan lerpipor och uniformer, eller ock en enda herre vid rodret med paraply under armen i civil uniform och en sittande nyklippt pudel i förstammen.

Befolkat var alltså även vattnet av personer med eller utan lerpipor.

Området öster om Ryssviken, där Waldemarsudde nu ligger, ägdes vid denna tid av en tobaksfabrikör, Carl Fries, som här anlade en park, numera kallad Friesens park. Något samband mellan denne tobaksfabrikör och de här funna piporna har jag

inte kunnat fastställa. De har troligen blivit slängda där av en slump.

Det var inte bara de idylliska roddbåtarna som beför vattnet utanför Djurgården, Skipsleden, som namnet lyder på en karta från 1645, eller Stora Segelleden, som det står på en karta från 1696, utan även större segelfartyg i fraktfart, sillskutor och en mängd andra farkoster. På stranden, där fynden gjorts, är egendomligt nog förekomsten av flinta oerhört rik. Detta kan enbart, såvitt jag kan bedöma, förklaras av att någon båt tömt sin barlast här. Att även sjömännen slängde sina trasiga lerpipor i sjön kan man nog anta, även om förekomsten av sådana inte var så stor på skeppen. Stränga straff utmättes åt den som handskades oförsiktigt med eld, och rökning var endast tillåten på vissa platser: "Skall och förbudhit wardha at dricka eller brwcka tobak innan om skiepth annorstädess ähn widh Cabysen . . ."

Beskrivning av de funna piporna

1600-talstypen

Den tidiga 1600-talspipan uppvisar framförallt följande karaktäristiska drag: mycket litet huvud med en utbuktning mitt på, låg bred klack, kort tjockt skaft med en förhållandevis stor rökkanal. Åtminstone en av ryssvikspiporna har dessa egenskaper och den är också påfallande lik den pipa, man funnit ombord på regalskeppet Wasa.

10. 1600-talspipa med de karaktäristiska dragen – mycket litet huvud med utbuktning mitt på samt tjockt skaft.

11. Piphuvud av 1600-talstyp, med låg, bred klack.

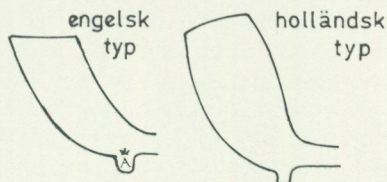
Pipan från Wasa är ett slutet fynd och kan exakt dateras till 1628 – det äldsta belägget för piprökning i Sverige. Den här pipan har också en omisskännlig likhet med de elisabetanska piporna. Att piphuvudet var så litet på de tidigaste piporna förklaras av att tobaken, som måste importeras från Nordamerika, var en ganska dyrbar vara och följaktligen borde njutas i små portioner.

Fyra huvuden bland fynden torde kunna hänföras till 1600-talstypen. Det är små runda huvuden av tjockt gods med låga breda klackar. Men om de är tillverkade på

1600-talet är svårt att avgöra. Retardering är ett vanligt fenomen och i en dansk prislista från 1749 förekommer korta bredklackade pipor. De verkar emellertid mera handgjorda än gjutna, och jag tror inte de bör förväxlas med de s.k. "stumpar", som förkommer i bouppteckningarna. Samtliga dessa pipor saknar tillverkningsstämplar. Den enda dekoren är en rand runt huvudets kant på en pipa och en pricklinje på en annan.

1700-talstypen

När det gäller de långskaftade 1700-talspiporna kan dessa indelas i två huvudtyper, den *engelska* typen och den *holländska*. Båda typerna tillverkades vid de svenska pipbruken.

Den engelska typen kännetecknas framförallt av att huvudets kant är parallell med skaftet. Huvudet har också en osymmetrisk form, framsidan är buktigare än baksidan (sidan mot skaftet).

Den holländska piptypen har ett regelbundet, äggformat huvud, vars övre kant lutar snett framåt i förhållande till skaftet.

Att identifiera några pipmakare genom de funna piphuvudena har visat sig omöjligt. Däremot återfinns bland fynden flera av de sorters pipor, som står omnämnda i bouppteckningarna.

Engelsk typ. Flera av piporna är av engelsk typ. Ett odekorerat huvud är på var sida om klacken stämplat med I och B med liggande bokstäver. En identisk pipa av engelsk typ och med I B stämplat på samma sätt beskrivs av Henning Alsvik i hans uppsats om piporna på Bragernes. Det kan alltså röra sig om en norsk pipa från Jacob Boys fabrik (1752–1770). Men I B kan också stå för Jonas Betulin. Att märka piporna med tillverkarnas initialer var nämligen

12. Piphuvud av engelsk typ med krönt vapensköld med stående lejon. Klacken märkt A O med krona.

13. Piphuvud av engelsk typ med krönt hjärta. Klacken märkt A O.

ytterst vanligt. I England t.ex. var det en allmän regel, varför pipmakare med samma initialer men från olika tidsperioder lätt kan förväxlas. Man har av den anledningen utarbetat ett typologiskt schema för att underlätta dateringen, men detta system är heller inte helt tillförlitligt, eftersom en piptyp kan tillverkas och vara i bruk under lång tid efter det att en ny piptyp kommit på modet. I England har man dock sedan 1940-talet använt sig av lerpipor för datering av kulturlager.

Tre piphuvuden är märkta med A och O med krona över på var sida om klacken. Om man läser bokstäverna åt motsatt håll i förhållande till Jacob Boys pipa, får man isället O A, vilket i så fall gissningsvis kan betyda Olof Aspegren. Två av dessa pipor är identiskt lika men med olika instämplade motiv. Den ena har en krönt vapensköld med stående lejon på huvudets baksida, den andra en krönt vapensköld med riksäpplet. Den tredje är något mindre med på baksidan ett krönt hjärta, som inte är in-

stämplat utan gjutet. Denna pipa förefaller mig kunna vara en "hjärtpipa", en sort som förekom i Nybergs och Wetterviks produktion, medan Alsvik anser att den s.k. "hjärtpipan" endast var märkt med hjärtan på klacken. Ett hjärta på var sida om klacken har däremot ett trasigt piphuvud med tre kronor instämplade på huvudets baksida samt bokstäverna F R. Dessa bokstäver är säkert inga tillverkarinitialer. Sådana brukade stämplas på klackens sidor. Ett passande namn under rikets symbol borde vara rikets regent. Ett sådant antagande leder till att F R kan betyda Fredericus Rex. Fredrik I regerade mellan 1720 och 1751. Dateringen kan stämma. Ett annat piphuvud, som är helt odekorerat, har ett krönt W på klackens ena sida. Den andra sidan är skadad så den lockande tanken att placera pipan i Wetterviks eller Wallströms produktion kanske är för djärv.

En "stiernpipa", som står omnämnd i Olof Aspegrens bouppteckning, hör också till fynden. Den är av engelsk typ och dekorerad med en femuddig stjärna omgiven av strålar på huvudets baksida. Klacken är märkt med ett tydligt N på ena sidan, den andra sidan är även i detta fall skadad, varför någon säker bestämning är svår att göra. Nyberg är en antagbar tillverkare.

Ytterligare ett antagande som jag skulle vilja göra är att den hos Nyberg och Wettervik upptagna "Alingsåspipan" kunde vara ett begrepp för släta pipor av engelsk modell. Släta pipor av engelsk typ har påträffats från pipbruket i Alingsås enligt en uppgift hos Puktörne. Enligt hallrättsberättelserna hade Alingsås pipbruk inga namngivna pipsorter. De var endast nummerade från 1 till 7. Detta kan ju tyda på, att blott en modell tillverkades men av olika storlek och kvalitet. Det typiska för "Alingsåspipan" kanske just var den engelska modellen.

14–16. Engelska piptyper. Överst fragment av 3-kronorspipa med bokstäverna F R, i mitten odekorerat huvud vars klack märkts med ett krönt W, underst en "stiernpipa" med klacken märkt N.

Holländsk typ. Större delen av Ryssviks-fynden är pipor av holländsk typ. De deko-rerade piporna är av tre slag: Sveriges va-pen, musselmönstrade och Gustav III:s re-volutionspipa. Samtliga dessa typer saknar märken från tillverkaren. De är inte märk-ta på klacken, men förmodligen hade de istället namnförsedda skaft. Men någon hel pipa har inte påträffats av naturliga skäl, en sådan pipa kastade man inte bort. De skaft med Wetterviks, Nybergs och Kir-steins namn som hittats skulle kunna passa till dessa påkostade piptyper.

Sveriges vapen förekommer på ett tiotal piphuvuden. Riksvapnet har olika utform-ning och visar på, vilket också framgått av bouppteckningarna, att flera pipbruk till-verkade dem. Lejonen, som bär upp va-penskölden, uppvisar olikheter i modelle-ringen. Avslutningen under skölden har också individuella drag. Podiet, på vilket de stående tillbakaseende lejonen är placera-de, har i ett par fall en stjärna i varje fält, på några andra exemplar är fälten fyllda av stjärnor. Vid grävningen för tunnelbanan har man funnit ett 20-tal piphuvuden med riksvapnet.

De musselmönstrade eller "musselhuf-vud" som fanns i Nybergs och Wetterviks produktion har påträffats i fyra varianter.

17. "Sveriges Vapen", holländsk typ. Detta piphuvud har en mycket väl bevarad relief. Det är funnet i den nedrasade strandkanten och har alltså inte utsatts för vattnets nötning.

18–21. Olika typer av "musselhuvuden", holländsk typ.

22-23. Gustav III:s revolutionspipa i två olika utföranden. Baksidan med ett krönt G, omgivet av pärlstavsoval.

Den snäckliknande utformningen visar olikheter i såväl teckning som i reliefens höjd. Flera mässingsformar förekom till denna piptyp och förmodligen lika många tillverkare.

Gustav III:s revolutionspipa med konungens monogram och datum för statskuppen var ett skickligt grepp som propaganda betraktat. Många gånger har bilden använts i propagandasyfte, medaljer och minnespenningar har präglats, men att använda en sådan här trivial och värdelös tingest till minne av en historisk händelse var något nytt. Men det var folkets gunst Gustav III ville försäkra sig om. Vem som helst skulle kunna köpa pipan och bli supporter åt kungen. Gustav III lät tillverka flera och dyrbarare föremål, som ringar och dosor i guld, till minne av sin statskupp, men de var förmodligen ynnestbevis till särskilt förtjänta och kan knappast ha fått någon större spridning. Piporna däremot måste ha tillverkats i tusental och delades säkert till en början ut gratis på krogar och kaffehus. Vid grävningen för tunnelbanan stötte man på flera av dessa pipor, och fynd har för övrigt gjorts på flera ställen i landet.

Tre revolutionspipor är från Ryssviken. Huvudet har exakt samma storlek och form som piporna med Sveriges vapen och de musselmönstrade. Framsidan visar en krönt oval sköld med ett G och texten: "A: 1772 D. 19 AUG.". Två tillbakaseende lejon håller upp skölden. Baksidan har ett mindre G omförskrivet av en krönt pärlstavsoval, som på ett av huvudena har randad botten. G:et visar också en något varierande form i det senare fallet.

Förutom dessa dekorerade typer är de helt släta av holländsk typ mycket vanliga.

1800-talstypen

En bit in på 1800-talet förändrades kritpipan. Huvudet blev mindre och rundare och skaftet kort och rakt. Den fick ett utseende som mera påminner om den moderna pipan. En sådan pipa fanns en dag också vid Ryssviken. Den har en bladformad utsmyckning på huvudets framsida, en mind-

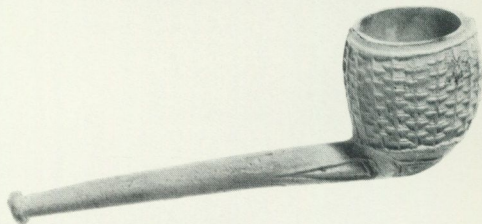
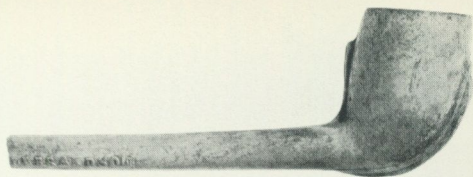
re på baksidan. Skaftet är stämplat (G)ULBRANDSON TORPSFORS. Detta dalsländska pipbruk är förmodligen sent tillkommet, efter 1800-talets mitt. När pipbruken i städerna började föra en tynande tillvaro och så småningom helt upphörde, kanske det ännu på landsbygden fanns en avsättning för kritpipor, som möjliggjorde en tillverkning.

Nordiska museet har en hel låda av pipor av den här typen, som härstammar från en handelsmans lager på Sollerön. Huvudet har här ett mönster i korgflätning och en bladform på skaftanfanget. Dessa pipor förvarades i en låda från Norge och är av allt att döma av norsk tillverkning. I uppsatsen om Varbergs pipbruk finns en pipa av liknande typ nämnd. Detta skulle kunna tyda på en västlig utbredning av denna pipotyp, men underlaget för en sådan teori är ännu så länge svagt.

Piphuvud med lösa skaft

Tre piphuvud i samlingen tillhör en helt annan kategori än de förut beskrivna. Till huvuden av lera hade man skaft, som skars till av hassel eller björk. De är enklare bröder till de långskaftade sjöskumspipor, ofta med silverbeslag, som man började använda redan på 1700-talet och som blev allt vanligare på 1800-talet. Piphuvudena representerar tre olika lersorter, en svartbrännande, en rödbrännande och en i likhet med kritpiporna vitbrännande. Det röda piphuvudet är försett med riksvapnet på framsidan. Formen på dessa huvud påminner starkt om den typiska sjöskumspipan.

Sjöskumspipa liksom kritpipa är en associationsbenämning och lika felaktig med avseende på materialet. Sjöskum är ett magnesiumrikt silikat, som förekommer i Mindre Asien m.fl. platser i yngre sedimentära bildningar. Tillverkningen av sjöskumspipor fick sitt säte i Ungern och Österrike. Man importerade från Turkiet halvfabrikat, som sedan snidades och gavs en mer eller mindre konstnärlig form. Detta är enligt Dunhill orsaken till, att sjöskumspipan i sin ursprungliga form har så

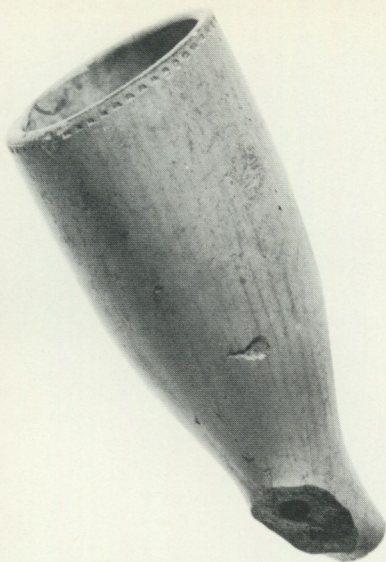
24. *Pipa av 1800-talstyp med (G)ULBRANDSON TORPSFORS instämplat på skaftet.*

25. *Hel pipa av 1800-talstyp från en handelsmans lager på Sollerön.*

stor likhet med den turkiska pipan. Här har vi också med all säkerhet den pipa, som i Nybergs och Wetterviks bouppteckningar kallades turkhuvud eller turkpipa. De pipor som Årstafrun omnämner vid sitt besök på Grinds pipbruk var förmodligen av just den här typen.

26. *Piphuvud av rödbrännande lera avsett för löst skaft. Säkerligen är pipyten den som i bouppteckningarna benämns "turkhufud" eller "turkpipa".*

27. Pipa av holländsk tillverkning med Goudas stadsvapen instämplat på klackens undersida.

Förebild och kvalitet

När tillverkningen av tobakspipor kom igång på allvar på 1740-talet hade man en färdig förebild i de välkända engelska och holländska piporna, som importerats under så många år. Förmodligen reste också fler svenska pipfabrikörer än Jonas Alströmer ut för att studera de utländska pipbruket. De svenska piporna följer troget sina utländska förebilder, när det gäller form och typ. Originalitet finns få drag av i den svenska produktionen, men piporna är ofta välgjorda och har en vaccher form. Riksvapenpiporna har i några av exemplaren haft en skicklig modellör. I utsmyckningen visar sig det nationella naturligt nog i valet av symboler: tre kronor, Sveriges vapen och Gustav III:s monogram. "Musselhufvud", som inte visar sig förrän på 1790-talet, finns varianter av i Danmark, och vidare forskning skulle säkert kunna belägga den i flera länder. Snäckan, musslan, var ju ett vanligt motiv på 1700-talet.

Den dyraste pipan var "porcelaine pipan",

som kostade 18 skilling, och här har den holländska pipan fått stå modell till och med för namnet. I Holland var också den finaste pipan en "porceleyne"-pipa. Två sådana från den lilla pipmakarestaden Gouda i provinsen Sydholland, hittade vid Ryssviken, utgör ett bra jämförelseobjekt, när det gäller kvaliteten. Pipornas proveniens är helt klarlagd, eftersom de är stämplade med staden Goudas stadsvapen på klackens undersida, vilket år 1739 stadgades för alla pipor av "porceleyne"-kvalitet. Dessa piphuvuden är påfallande små och av ytterst fint polerat gods. Flera av de svenska piporna har en kvalitet, som tydligt eftersträvar att likna den holländska. Inte i något fall är piporna "grofwe och illa gjorda" som Alströmer sade om de engelska.

Pipornas priser visar emellertid på olika kvaliteter och utförande. Skilda smakriktningar och ekonomiska resurser skulle tillgodoses. Således fanns de förmodligen helt odekorerade piporna benämnda "No 2" och "No 3" som kostade 2 skilling, "Små stumpar" som kostade 1 1/2 skilling, likaväl som den påkostade "Sveriges vapen", som i Daniel Almqvists pipbruk kostade 17 skilling. "3-kronor"-pipan, som bara hade ett instämplat motiv, kostade 4 skilling i samma pipbruk, medan Olof Aspegren tog 6 skilling två år tidigare.

Den svenska tillverkningen av lerpipor, som under sin glanstid på 1760-talet approximativt uppgick till 4 miljoner pipor

28-29. Skaften var ofta dekorerade med ränder, prickar, sicksacklinjer eller blad-slingor. Ibland förekom en elegantare utformning som det helt spiralvridna skaftfragmentet (överst).

per år, är väl värd att ägna en smula uppmärksamhet, i synnerhet som den så påtagligt gör sig påmind i våra kulturlager. De svenska pipbruken försåg under ett halvt sekel hela landet med det populära och billiga verktyget för rökningen, kritpipan, som inhandlades dussinvis, röktes, slängdes och köptes på nytt.

Källor och litteratur

Otryckta

Riksarkivet. Kommerskollegii arkiv, Hallrätterna. Serie I.

Stockholms stadsarkiv. Mantalslängder: 1721 kv. Lappsbron, 1730 kv. Tigern, 1740 kv. Tobakspinnaren, 1755 kv. Kanin, kv. Pärönträdets, kv. Bergklippan mindre, 1770 kv. Asp-lund, kv. Pilträdet. Bouppteckningar. Fastighetsågarregistret.

Tryckta

Alsvik, H., Pipe fra Bragernesfabrikken, i Drammens museums årbok 1938–43.

Angelin, E., Hantverkare och fabriker inom svensk tobakshandling 1686–1915. Sthlm 1950.

Arents, G., Tobacco. New York 1937.

Cederborgh, F., Ottar Trallings levnadsmålning. Sthlm 1961.

Cederlund, C. O., "Att suppa tobak", i Fataburen 1966.

Dunhill, A., The Pipebook. London 1969.

Gjööding, O. J., Kongsholms minne eller beskrifning om Kongsholmen. Sthlm 1754.

Hansson, H., Med tunnelbanan till medeltiden. Sthlm 1960.

Heckscher, E. F., De svenska manufakturerna under 1700-talet, i Ekonomisk tidskrift 1937.

Helbers, G. C., Goudsche Pijpen. Gouda 1942.

Linde, P., Lidt om kridtpiber, i Danske museer 1952.

Linné, C. v., Västgötaresa 1746. Sthlm 1965.

Munthe, A., Västra Södermalm. Sthlm 1965.

Nyström, P., Stadsindustriens arbetare före 1800-talet. Sthlm 1955.

Näsström, G., Forna dagars Sverige, 1700-talet. Sthlm 1962.

Pettersen, A., Pipefabriken på Bragernes og dens grunnlegger Jacob Boy, i Drammens museums årbok 1938–43.

Puktörne, T., Tobakspipor från Gouda och Varberg, i Varbergs museums årbok 1966–68.

Seitz, H., Souvenirer och politik år 1772, i Rig, årg. 32 (1949).

Selling, G., Kungsholmen. Sthlm 1926.

Söderlind, E., Hantverkarna 2. Sthlm 1949.

Tang Kristensen, J. E., Johan Adolph Rømers Tobakspibefabrik i Nørresundby, i Sprog og kultur. Bd 21 (1959).

Wikström, L., Kungsholmen intill 1700-talets början. Sthlm 1975.

Fotona av piporna är tagna av Bertil Höglund, Nordiska museet.

Summary

Clay-pipes from Ryssviken

The plentiful occurrence of broken clay-pipes is one of the most characteristic features of the cultural layers of the 18th century. This study is based on pipe fragments found on the shores of Ryssviken in Stockholm, but the selection is representative for finds made in several parts of Stockholm. These pipes, although made of clay, are today known as *kritpipor* (chalk pipes) in Swedish. This misleading name first came into use in the 19th century. During the 18th century the pipes were called clay-pipes or tobacco-pipes. They were originally imported in large quantities from England and Holland. The first mention of such import is from 1637. Gradually the manufacture of clay-pipes was started in

Sweden. A prohibition in 1747 to import tobacco-pipes and the more favourable attitude adopted towards the manufacturers increased the domestic production during the 1740s. Domestic production reached its highest level in the middle 1760s. A pipe factory was founded in Alingsås where Jonas Alströmer had been granted a licence as early as 1729, and in Norrköping, Falun, Arboga, Karlskrona, Varberg, and Stockholm. The Stockholm pipe-factories were sited on Kungsholmen island and in western Södermalm. The manufacture was based on foreign prototypes. Pipes of English and Dutch types occurred and, in the late 18th century, a type known as "turkhuvud" (Turk's head) to which

a stem of wood could be attached and which looked much like a meerschaum pipe. The so-called "3-kronor" (three-crowns-) pipe was of English type. The "Sveriges vapen" (The Arms of Sweden), "Musselhuvud" (Mussel head) and "Gustav III's revolution pipe" were all of Dutch type. The last-mentioned pipe is of special interest since the king had it manufactured in memory of his coup d'état on August 19, 1772. During the 19th century a pipe-type which seems to have been used mostly in rural areas, was manufactured. The

pipe factories disappeared from the towns in the middle of the 19th century. Clay-pipes lost their popularity and pipes of wood and meerschaum were manufactured instead. It is difficult to refer the pipes to the production of any particular pipe-maker. Some names have, however, been found and it has been possible to locate the Stockholm pipe-factories to a considerable extent by means of the annual reports of the board of crafts and industries, estate inventory deeds, and census registers.